

Kömüves Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében

Absztrakt: Tanulmányomban az „osztályok halála” diskurzust, ezen belül is Ulrich Beck kockázattársadalom koncepcióját vizsgálom az értékkritikai Marx-olvasat tükrében. Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós meglátásaira alapozva egy olyan értelmezést mutatok be, amely lehetőséget ad két különböző, a „hagyományos” és az „értékkritikai” Marx közötti különbségtételre. Előbbi kifejezéssel azok az elméletek jelölhetők, amelyek a kapitalizmust a magántulajdonban gyökerező, piac által közvetített osztályviszonyok terminusaiban ragadják meg, illetve az uralom kategóriáját főképp az osztályelnyomás fogalmi mentén határozzák meg. Az értékkritikai nézőpont ezzel szemben az érték és az absztrakt munka kritikai elemzésén keresztül ragadja meg a kapitalizmus struktúráját. Ezáltal olyan absztrakt uralmi formát feltételez, amely az érték és az értéktermelő munka történetileg specifikus társadalmi formáira vezethető vissza. Amellett érvelek, hogy a kései Marx által használt osztálysema elsősorban a kapitalizmus strukturális sajátosságait ragadja meg és nem a különböző társadalmi csoportok szociokulturális aspektusainak, illetve egyenlőtlen viszonyainak feltérképezésére szolgál. Ulrich Beck és az osztály halála mellett érvelők releváns észrevételeket fogalmaznak meg a javak elosztásával és az ehhez kapcsolódó társadalmi jelenségekkel kapcsolatban, e kritikák viszont csupán a hagyományos marxizmusra vonatkoztathatók.

Kulcsszavak: társadalmi struktúra, osztály, érték, értékkritika, Postone, Tamás, Marx, Beck

Bevezetés

A társadalomtudományi és szociológiai kutatások szempontjából kiemelten fontos, hogy a társadalmi struktúrát milyen fogalmakkal ábrázoljuk.¹ Az olyan fogalmi kategóriák, mint az osztály, a rend, a réteg stb. nem csupán a társadalom egy-egy érdekes aspektusát ragadják meg, hanem gyakran e társadalmak alapvető működési logikáját, mélyebb szerkezeti jellemzőit hivatottak ábrázolni. Jelentős viták folynak e fogalmak elméleti és empirikus érvényességét illetően, hiszen tudományos relevanciájuk mellett a politikai döntéshozatalban és a társadalmak koordinációjában is kitüntetett szerepet töltenek be. A kapitalista társadalmak strukturális jellemzőit sokáig az osztályfogalom segítségével jellemezték, ezért az osztály központi pozíciót foglalt el a 19. és 20. századi tudományos és politikai diskurzusból egyaránt. A 20. század második felétől azonban egyre inkább felerősödtek azok a vélemények, amelyek a kategória felülvizsgálatát, átértelmezését, illetve más fogalmakkal való helyettesítését hangoztatták. Az e kérdéskörben folytatott viták többsége arra vonatkozik, hogy mit és mennyire határoz meg az osztály, a koncepció elméleti aspektusaira azonban már kevesebb hangsúlyt fektetnek. Többekben felmerülhet a kérdés, hogy a kapitalizmus kortárs viszonyai közepette miként olvassuk Marxt, mely gondolatai érvényesek, s melyeket vethetjük el az osztályokkal kapcsolatban? Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy azok az elméletek, amelyek nem tartják megfelelőnek az osztály fogalmát kortárs társadalmi viszonyaink magyarázatához, miként viszonyulnak Marx meglátásaihoz.

Elemzésemben amellet érvelek, hogy Marx értéktermeléshez és absztrakt munkához kapcsolódó gondolatai továbbra is relevánsak kortárs társadalmi viszonyaink értelmezésében, a „hagyományos marxizmus” – főképp osztályokra vonatkozó – elképzelési viszony manapság már nem tarthatók.² Ennek szemléltetésére tanulmányomban az „osztály halálára” vonatkozó diskurzust (*death of class debate*), ezen belül Ulrich Beck koncepcióját vizsgálom meg az értékkritikai iskola (*Wertkritik*), Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós elméletei felől.

Beck a késő modernitás jellemzésekor kritikai szempontból vizsgálja Marx és Max Weber elméleteinek elsősorban osztályokra vonatkozó elemeit és amellet érvel, hogy a két teoretikus munkássága nem alkalmazható megfelelően a kortárs társadalmi viszonyaink leírására. Beck úgy gondolja, hogy a különböző jóléti változások hatására az egyenlőtlenségek érzékelésében változás tapasztalható: a korábbi osztályharc és társadalmi csoportok egyenlőtlen viszonyai helyett (amelyek identitásképzőként szolgáltak) az egyének közötti különbségekre helyeződik a hangsúly, így az osztályok elveszítik korábbi jelentőségüket. Elsősorban Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós koncepciójára alapozva egy olyan Marx-értelmezés alapján vizsgálom Beck megállapításait, amelyben az osztálykategória elsődlegesen nem az osztályba tartozók életkörülményeit, hanem a kapitalista termelési

1 A tanulmány az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projektben, a Széchenyi 2020 program támogatásával jött létre, mely európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

2 Természetesen nem beszélhetünk egységes marxista elméletről: a fenti kérdésekre különböző Marx-olvasatok alapján különböző válaszokat adhatunk.

mód strukturális sajátosságait ábrázolja. Elsőként a gazdagság elosztásának és termelésének problémája felől vizsgálom az elméleteket és bemutatom, hogy önmagában csak az elosztás tárgyalása elégtelen. Ezután Beck életkörülmények javulásával és a percepciók megváltozásával kapcsolatos gondolatait elemzem és amellet érvelek, hogy a Marx által használt osztálykategória elsősorban nem a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát szolgálja.

Az osztály halála és Ulrich Beck koncepciója

Az osztályok mint múltbeli létezők

Az utóbbi évtizedek egyik meghatározó szociológiai kérdése, hogy napjaink társadalomtudományos vizsgálata során továbbra is használható-e még az osztály fogalma, s ha igen, akkor milyen empirikus tartalmak mentén ragadhatjuk ezt meg.³ A kérdésre radikálisan különböző válaszok születtek. Egyrészt említhetők az osztályfogalom védelmezői, akik számára az osztály továbbra is központi fogalomként szolgál a társadalmi viszonyok értelmezésében. Ezen álláspontot olyan szerzők képviselik, akik a „klasszikusokhoz” (általában Karl Marxhoz vagy Max Weberhez)⁴ szorosabban kötődnek és az eredeti elméletek módosításával, esetleg azok egyes fogalmainak átértelmezésével dolgozzák ki saját koncepcióikat. A szoros értelemben vett marxista tradíciónak kevesebb képviselője van: példaként említhetjük Erik Olin Wright (1997 [1985], 2015) munkásságát, aki a kizsákmányolás fogalmát állítja az osztályelemzés középpontjába. A weberi elmélet alkalmazása sokkal elterjedtebb, a struktúra- és rétegződéskutatás főbb irányzatai inkább e megközelítést követik. Többek között Robert Erikson és John H. Goldthorpe (1995 [1992]) vizsgálataiban és az általuk kidolgozott EGP-sémában is ez a nézőpont érvényesül, amikor a foglalkozási rendszer és a munkaerőpiac életesélyekre és viselkedésre gyakorolt hatását tekintik elsődlegesnek az osztályviszonyok meghatározásában (Huszár 2013a: 35–36). Rendelkezésünkre állnak olyan megközelítések is, amelyek nagyobb mértékben rugaszkodnak el a hagyományos eljárásoktól és új szempontok alkalmazására törekednek. Ebben a tekintetben Pierre Bourdieu tőke- és osztályelmélete⁵ meghatározó, kortárs hazai viszonylatban pedig Huszár Ákos (2013) normatív-funkcionalista modelljére utalhatunk, amelyben az egyenlőség és egyenlőtlenség intézményesített formái jelentik a kiindulópontot.

3 Az általam tárgyalt elméletek elsősorban a centrumországok társadalmi viszonyait ragadják meg és nem a globális kapitalizmus egészét érintik, ezért az osztály halálával kapcsolatos állítások csak megkötésekkel, vagy egyáltalán nem is vonatkoztathatók a perifériára és a félperifériára.

4 Marx számára a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszony a meghatározó, azaz a tulajdonosok a tőkésék, a tulajdon nélküliek pedig a munkások. Weber esetében a piaci viszonyok döntőek: az osztályviszonyok meghatározásakor elsősorban azt vizsgálja, hogy a piaci lehetőségek miként határozzák meg az egyének életesélyeit. A marxi és a weberi osztályelemzés közti hasonlóságokat és különbségeket bővebben lásd Huszár Ákos (2011) és Éber Márk Áron (2020: 32–33) szövegeiben.

5 Lehetséges, hogy többen Marx megközelítéséhez kötnék Bourdieu elméletét a tőkeelmélet miatt, a jelen szöveg további részeiből viszont egyértelműen kiderül, hogy az a tőkekonceptió, amellyel a francia szociológus dolgozik, távolabb állhat a marxi felfogástól, mint eddig gondoltuk.

Tanulmányomban azokkal a szerzőkkel foglalkozom, akik valamilyen módon az osztályok irrelevanciája vagy „halála” mellett foglalnak állást. E megközelítések azzal érvelnek, hogy habár az osztályfogalom valaha (főleg az ipari termelés korában) megfelelő leírását adhatta a társadalmaknak, napjainkban ez már nem mondható el, a hagyományos osztálykategória elavulttá vált. Az ide sorolható szerzők szerint a 20. század második felében olyannyira átalakultak társas viszonyaink a hatalom, a jövedelmek és a mobilitás tekintetében, hogy a hagyományos osztálysémák alapján egyre kevésbé magyarázhatjuk ezek eloszlását a társadalomban, így alternatívákat kell keresnünk az osztályfogalomra – többek között Jan Pakulski és Malcolm Waters (1996a), Terry N. Clark és Seymour M. Lipset (1991), illetve Ulrich Beck (2003 [1986]) koncepciói is ide sorolhatók.⁶ Az osztályok eltűnését hirdető elméletek többnyire osztoznak azokban a megállapításokban, amelyek a szociokulturális jellemzőkkel – például a jövedelmekkel, identitásokkal, hatalmi pozíciókkal – kapcsolatban az osztály kategóriájának egyre gyengébb magyarázóerejét emelik ki, de közös vonásaik mellett más-más magyarázatokkal és megoldási javaslatokkal is szolgálnak.⁷ Az ide vonatkozó leggyakoribb állításokat és ellenvetéseket Pakulski és Waters (1996b: 370) tipológiája alapján rekonstruálhatjuk. A két szerző az alábbi négy tételben foglalja össze az osztályelméletek főbb jellemzőit:

1. Ökonomizmus: az osztály alapvetően gazdasági jelenség, amely a tulajdonlás különbségeit ragadja meg.
2. Csoportformálódás: az osztályok a társadalmi struktúra valóságos részei, amelyek megfigyelhető mintázatokat, különbségeket eredményeznek például az egyenlőtlenség terén. Ezek a különbségek pedig a társadalmi konfliktusok alapjául szolgálhatnak.
3. Oksági kapcsolat: az osztályhelyzet oksági kapcsolatban áll a tudattal, az identitással és a gazdaságon kívüli cselekvésekkel. Hatással van a politikai preferenciákra, életstílusra, gyerekevelésre, pszichikai egészségre és hasonló jellemzőkre.
4. Transzformációs képesség: az osztályok potenciális kollektív aktorok a gazdaság és a politika területén egyaránt. Az osztályok egymással való küzdelme hajtja a történelmet.

E négy pont alapján nemcsak Pakulski és Waters, hanem általánosságban az osztályok haláláról szóló elméletek főbb állításai is megragadhatók, mivel ellenvetéseik e négy jellemzővel szemben fogalmazódnak meg. Állításuk szerint az ipari termelés dominanciája gyengült a centrumországokban, ellenben a harmadik szektor (fogyasztás, szolgáltatóipar stb.) szerepe egyre jelentősebb, ezáltal a társadalmak alapvető szociokulturális jellemzői, körülményei is megváltoztak a 20. században. A gazdagság elosztásában bekövetkezett változások szétfeszítik a korábban meghatározó osztálymintázatokat. A diskurzus képviselői szerint a gazdasági termelés és a tulajdon nem tekinthető többé a társadalmi struktúra legfőbb determináló tényezőjének: a társadalom meghatározó csoportjai sokkal inkább

⁶ Természetesen nem csak a fenti szerzőket említhetjük e tekintetben, hasonló problémákkal, kérdésekkel és dilemmákkal találkozhatunk még (a teljesség igénye nélkül) például Paul W. Kingston (2000) *The Classless Society* című könyvében vagy a frankfurti iskolához kötődő szerzőknél Jürgen Habermas (1993) és Claus Offe (2000 [1984]) esetében.

⁷ Az osztály halálával kapcsolatban bővebben lásd Éber Márk Áron (2020: 39–41, 184–190) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* című könyvének ide vonatkozó részeit, Erik Olin Wright (2015: 139–156) áttekintését, továbbá Berger Viktor (2008) tanulmányát.

az etnikum, a gender és az életstílus jellemzői mentén formálódnak. Az osztály fogalma nem megfelelő már a jólét, a társadalmi státusz, a bevételek, az életstílus vagy a szavazói magatartás előrejelzéséhez sem. Továbbá a különböző társadalmi változások sem magyarázhatók az osztályok küzdelmei felől.

Túl renden és osztályon? Ulrich Beck elmélete az osztály haláláról

Az alábbiakban Ulrich Beck elméletét veszem alapul ahhoz, hogy bemutassak egy, az osztály fogalmának meghaladására tett kísérletet. Beck megközelítése két szempontból is fontos: egyrészt úgy gondolom, hogy releváns társadalmi változásokat ragad meg azzal kapcsolatban, hogy az osztályok milyen szerepet töltenek be az emberek érzékelésében. Másrészt viszont érdemes ezeket az elemzéseket az értékkritikai megközelítés szempontjából is megvizsgálni és tisztázni viszonyukat a marxi elmélettel, ez alapján pedig az osztályfogalommal. A tanulmány ezt követő részeiben bemutatom, hogy Ulrich Beck és Tamás Gáspár Miklós állításai párhuzamba állíthatók a tekintetben, hogy mindketten az osztály és a rend kategóriáinak összemosódását hangoztatják az osztályelemzésekben, ám e megállapításból kiindulva különböző következtetéseket fogalmaznak meg. Beck meghaladottnak gondolja az osztályelméletet, állítása szerint az osztályhoz kapcsolódó „rendies” jellemzők eltűnésével az osztály relevanciája is csökken. Tamás Gáspár Miklós viszont amellet érvel, hogy a rend és az osztály kategóriái alapvetően különböznek: az osztálykategóriához nem kapcsolódnak szükségszerűen olyan szociokulturális jellemzők, mint az öltözködés, a beszédmód és a különböző szokások stb. Ez alapján pedig megállapítható, hogy a szociokulturális jellemzők átalakulása vagy megszűnése nem vezet az osztály halálához.

Ulrich Beck (2003 [1986]) a fejlett modernitásról alkotott koncepciójában a korunkra jellemző kockázattársadalmat az ipari társadalommal szemben ábrázolja és megállapításait az e korszakra vonatkozó elméletek (Marx és Weber) felülvizsgálatán keresztül fogalmazza meg. Tézise, hogy a „fejlett modern társadalmakban” a strukturális hatások, normák és szokások fellazulása miatt az egyének döntéseire sokkal nagyobb hangsúly helyeződik a fellépő kockázatok kezelésében.⁸ A kapitalizmus előző időszakára jellemző szűkösség miatt korábban a javak elosztásának módja volt meghatározó. A második világháborút követő időszakban viszont a jóléti intézkedések hatására kevésbé a szűkös anyagi feltételek, sokkal inkább a kockázatok elosztása mentén határozhatók meg leginkább az egyének cselekvési mintázatai.

Beck szerint – főleg az 1960-as évektől kezdődően – a modern nyugati társadalmak helyzete jelentős mértékben javult és az életfeltételek tekintetében is szinteltolódás következett be. Az egyenlőtlenségek ugyan megmaradtak, tehát az alsó és felső rétegek között nem csökkent vagy növekedett a különbség, a társadalom egésze viszont egy szinttel feljebb került az életkörülmények és a gazdagság tekintetében (Beck 2003 [1986]:141, 1997 [1983]: 420). Ennek következtében a korábban hátrányos helyzetű, alsóbb osztályok ellátottságában jelentős mértékű javulás tapasztalható: a hierarchia alsó szegmenseiben

⁸ A tanulmány szempontjából elsősorban a bér munkához kapcsolódó kockázatok lényegesek, ettől elkülönítendőek a technológiai-tudományos fejlődés által előidézett kockázatok, amelyekkel Beck részletesen foglalkozik *A kockázattársadalomban*.

lévő emberek például a modern jóléti állam nyújtotta jogi szabályozottság, ellátórendszerek és életszínvonalbeli javulás révén egzisztenciálisan kevésbé veszélyeztetettek. Beck (1997 [1983]: 421) az alábbi példával szemlélteti a kiszolgáltatottak javára történő változás hatását: egy alacsony helyzetben lévőknek sokkal nagyobb előrelépés az, hogy lesz egy autója vagy lakása, mint mondjuk az, hogy egy kedvezőbb helyzetű megvásárolja második kocsiját vagy nyaralóját.

E folyamatok az emberek érzékelésében, az élethelyzetekben és az életutakban tapasztalható differenciálódáshoz vezetnek. Ennek következtében a hangsúly a társadalmi csoportok vagy osztályok közötti egyenlőtlenségekről áttevődik az egyének közötti különbségekre, így utóbbiak lesznek meghatározók, és az individualizáció alapvető tényezővé válik az emberek életében. A német szociológus az életfeltételek javulása mellett más jelenségeket is említ tézisének alátámasztására, többek között a földrajzi és társadalmi mobilitás kérdését: mivel az emberek egyre könnyebben és gyorsabban változtatják társadalmi és földrajzi pozíciójukat, kiszakadnak azokból a hagyományos közösségekből, amelyek korábban meghatározták az életmódjukat. Egy másik példa a szociális ellátórendszer kiterjesztése: Beck szerint ennek köszönhetően nagymértékben csökkentek a bérmunkáslét kockázatai. A munkásmozgalmak követeléseinek (pl. nyolcórás munkaidő, társadalombiztosítás, munkáltatói szerződés) jogi kodifikációjával a korábbi közös cselekvések és nagy társadalmi megmozdulások helyett az egyéni jogi boldogulás került középpontba, így az a kérdés vált hangsúlyosabbá, hogy az emberek milyen módon képesek érvényesíteni és képviselni saját érdekeiket (Beck 1997 [1983]: 419–422).

Beck harmadik példája a különböző területeken bekövetkezett belső differenciálódás, a csoportokon belüli mobilitási lehetőségek megsokszorozódása. Ennek alátámasztására az iskolai végzettségek sokaságát, az iskolarendszer egyenlőbb feltételeit, illetve az üzemi hierarchia megjelenését említi. Állítása szerint a szelekciós folyamatok és kényszerek felerősödésével egyének közötti verseny kezdődik a jobb helyek betöltéséért, ez pedig nagyfokú egyéni specializálódáshoz vezet. A munkaidő csökkenésével egyre több szabadidő áll az emberek rendelkezésére, így pedig generáció- és csoportspecifikus különbségek jönnek létre a privát szféra kibontakoztatási lehetőségein keresztül. A munkaerőpiaci logika elterjedésével olyan kockázatok kerülnek előtérbe, mint a lefokozás vagy a munkanélküliség. E változások hatására a hagyományos különbségek felszakadoznak vagy megszűnnek, ezzel pedig elveszti jelentőségét az a mód, ahogyan az emberek eddig az osztályszerkezetbe illeszkedtek. Individualizációs hullám indul el, valamint új struktúrák jönnek létre (Beck 1997 [1983]: 422–426).

E változások hatására az életvilágbeli csoportok és kollektívák korábban meghatározó körülményei és feltételei eltűnnek, és érvényüket veszítik azok a jellemzők, amelyek alapján az egyének stabilan azonosulhattak egyenlőtlen helyzetű csoportokkal. Az individualizációs folyamatok megfosztják a társadalmi osztálykülönbségeket valódi életvilágbeli identitástartalmuktól, és az egyének a kockázatokhoz kapcsolódó viszonyuk mentén kezdenek új pozíciókat elfoglalni a társadalomban (Beck 1997 [1983]: 427, 461–462). A termelési mód azonban nem szűnik meg e fejlemények hatására, továbbra is kapitalista társadalmakról beszélhetünk, viszont a szociális állam intézkedései miatt az osztályok szembenállása helyett az egyének interakciói kerülnek előtérbe: „egyre inkább egy osztályok *nélküli* kapitalizmus (még meg nem értett) jelenségével szembesülünk, a társadalmi

egyenlőtlenség összes idevágó struktúrájával és problémájával” (Beck 2003 [1986]): 133 – kiemelés az eredetiben).

Beck amellett érvel, hogy az előbbieken felsorolt társadalmi változások hatására Marx és Weber osztályokra vonatkozó gondolatai egyaránt elavulttá váltak. Állítása szerint Marx helyesen látta, hogy a kapitalizmus terjedése egy felszabadítási folyamattal jár együtt, amely során az emberek kiszakadnak hagyományos családi, szomszédsági, kulturális stb. kötöttségeikből, azonban azt gondolta, hogy ezt a folyamatot ellensúlyozza majd az „elszegényedés kollektív tapasztalata”, amely a munkások közti szolidaritáshoz vezet, így pedig a munkásság „magáért való” osztállyá fog válni (Beck 1997 [1983]: 433–434). Ezzel ellentétben Beck azt állítja, hogy pont akkor kezdődnek individualizációs folyamatok, amikor a kollektív elszegényedés tapasztalatán alapuló osztályképződés megszűnik (Beck 1997 [1983]: 434, 2003 [1986]: 152).

A weberi megközelítéssel szembeni kritikájának kiindulópontja hasonló, mint Marx esetében. Beck értelmezésében Weber szintén tagadja az individualizációs tendenciák előtérbe kerülését, de ezt nem az elszegényedés kollektív tapasztalatával magyarázza, hanem azzal, hogy ezek az individualizálódási folyamatok „beleütköznek a »rendi« hagyományok és szubkulturák folyamatosságába és érvényességébe, amelyek összeolvadnak a kompetenciákkal, piaci esélyekkel és ténylegesen is elkülöníthető »társadalmi osztályhelyzetet« alkotnak” (Beck 1997 [1983]: 435). Beck szerint ehhez kapcsolódik az a felismerés is, hogy az ipari kapitalizmus korai szakaszában az osztályokhoz kapcsolódó normák, életstílusok és értékek nem a kapitalista osztályképződés eredményei, sokkal inkább a kapitalizmust megelőző időszak rendi maradványai. A 20. század második feléig érvényes lehet a társadalmi osztály fogalma, ám azt állítja, hogy a fentebb bemutatott változások hatására a második világháború után „kezd szétesni a rendi alapú »piac által közvetített közösség« bonyolult, labilis egysége, amelyet Max Weber a »társadalmi osztály« fogalmában foglalt össze” (Beck 1997 [1983]: 436).

Tehát Beck értelmezésében Marx és Weber különböző magyarázatokat ad az osztályképződésre és az individualizáció hiányára: az előbbi esetében az elnyomorodás tapasztalata, az utóbbival kapcsolatban pedig „a rendi közösséggé válás útján való osztályképződés” meghatározó.⁹ Elemzéséből viszont kitűnik, hogy mindkét esetben az életvilág szempontjából értelmezhető szociokulturális egyenlőtlenségek és különbségek teremtik meg az osztályképződés alapját. Tehát Beck amellett érvel, hogy az osztálykategória használata addig fogadható el, ameddig az osztályok közti különbségek az életvilág szempontjából értelmezhetők.

[A]z osztályok a fejlett ipari társadalmakban a rend és az osztály folyamatosságán alapulnak, a rendi alapú szubkulturák és sajátos „munkaerőpiaci helyzetek” és az ezekhez kapcsolódó „képzettségi birtoklás” összeolvadásán. Másképpen fogalmazva: a rendi szubkulturális identitások vagy legalábbis reminiscenciák *fennmaradása nélkül* az osztályok névleges, statisztikai csoportosításokká és kategóriákká fakulnak, amelyek *a mindennapi életben nem jelennek meg* [...]” (Beck 1997 [1983]: 441 – kiemelés az eredetiben).

⁹ Tamás Gáspár Miklós amellett érvel, hogy a „rousseau-i marxizmus” képviselői szintén rendi jegyeket tulajdonítottak az osztálynak, de erre a későbbi elemzésben még visszatérek.

Úgy gondolom, hogy Beck fontos problémákra hívja fel a figyelmet, de következtetéseivel csak részben értek egyet. Beck megállapításai leginkább a társadalmi problémák érzékelésével kapcsolatban relevánsak: állítása szerint az egyenlőtlenségek és a társadalmi problémák nem szűnnek meg az individualizációs folyamatok hatására, csupán az érzékelésükben történik változás. Ehhez kapcsolódik Beck egyik legérdekesebb tézise: az 1970-es, 80-as évektől kibontakozó neoliberais kapitalizmus hatásait, például az egyre fokozódó munkanélküliséget és a szegénységet érzékeli és fel is ismeri, ám ezt összeegyeztethetőnek véli saját megállapításával (Beck 2003 [1986]: 164). Mivel az individualizációs folyamatok már végbementek, a jóléti állam leépítéséből adódó társadalmi problémák egyre inkább személyes problémákként tűnnek fel, olyan defektusokként, amelyek alapvetően nem rendszerszinten keletkeznek, hanem az egyének döntéseiből, cselekedeteiből fakadnak, így képtelenek egységesen, osztályként fellépni ezekkel szemben (Beck 2003 [1986]: 170–171).¹⁰

Azzal az állítással viszont nem értek egyet, hogy az osztályfogalomnak mindenképpen szociokulturális jegyekben tapasztalható egyenlőtlenségeket kell kifejeznie, illetve azzal sem, hogy a fogalom érvényességét elsősorban ezeknek a jegyeknek az életvilágbeli jelentősége határozza meg. A következőkben Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola alapján amellet érvelek, hogy az osztály és a rend kategóriái nem kapcsolódnak össze szükségszerűen és az osztályok létezését elsősorban nem az emberek érzékelésében betöltött szerepük határozza meg.

Az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezése

Az alábbiakban az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezését mutatom be.¹¹ Céлом az, hogy az osztály halálával kapcsolatos diskurzusnak és Beck elméletének alternatív értelmezési keretét nyújtsam.

Ahogy a korábbi fejezetben láthattuk, a 20. és 21. század olyan fejleményei, mint például a „szocialista” rezsimek kialakulása és felbomlása, a technológia fejlődése, a munkaszervezési módok és az életkörülmények megváltozása sokakat ösztönzött arra, hogy Marx elméletével, vagy inkább Marx egy bizonyos értelmezésével szemben éles kritikát fogalmazzanak meg, illetve alternatív irányokat keressenek (Postone 2018 [2008]: 7). Ezt tapasztaljuk az osztály halálára vonatkozóan is: az osztályok több szempontból sem jellemezhetők ugyanúgy, ahogy Marx vagy Weber 19. és 20. századi elemzéseiben megjelennek. Kérdéses azonban, hogy ez mennyiben befolyásolja e koncepciók magyarázóerejét, támaszkodhatunk-e még manapság is ezekre az elméletekre? Ahhoz, hogy e kérdéseket

10 Felmerülhet a kérdés, hogy Magyarország esetében mennyire relevánsak azok a folyamatok, amelyekre Beck felhívja a figyelmet. Beck elsősorban a kibontakozóban lévő ipari kapitalizmus és a második világháború utáni időszak viszonyait hasonlítja össze. A legfontosabb ide vonatkozó megállapításai, például a szegénység és a kiszolgáltatottság csökkenése – ha nem is olyan módon és mértékben, mint például az NSZK-ban – érezhető volt, illetve korlátozott jóléti szolgáltatások is kialakultak a vizsgált időszakban. Ehhez lásd például Kornai János (1992) „koraszülött jóléti államról” kifejtett gondolatait vagy Ferge Zsuzsa (2012) megjegyzéseit.

11 E megközelítés a magyar nyelvű szociológiai, illetve társadalomelméleti diskurzusban egyelőre nem rendelkezik széleskörű recepcióval. Szigeti Attila (2018), illetve Balázs Gábor és Losonczi Márk (2016) azonban kiválóan összefoglalják az irányzat főbb állításait, többször támaszkodom ezekre az interpretációkra ebben a fejezetben.

megválaszoljuk, nem elég empirikus adatok alapján az osztályok léte mellett vagy ellen érvelnünk, pontosan meg kell vizsgálnunk a koncepciók elméleti aspektusait. Ezért a következőkben az értékkritikai Marx-olvasatra alapozva amellel érvelek, hogy Marx és Weber elképzeléseit külön kell kezelnünk a tekintetben, hogy csupán az elosztási módra koncentrálnak vagy reflektálnak a termelésre is. Továbbá azt mutatom be, hogy az osztálykategória elsősorban nem az egyenlőtlen életkörülmények leírását szolgálja a marxi életművön belül, hanem a kapitalizmus strukturális jellemzőinek megragadását, ezért az osztály és az egyenlőtlenégi dimenziók kapcsolatát nem értelmezhetjük szükségszerűként.

Az értékkritikai irányzat kritika tárgyává teszi a marxizmus napjainkban tarthatatlan elemeit és az ehhez kapcsolódó elméleteket, miközben főleg *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (a továbbiakban *Grundrisse*) és *A tőke* alapján egy olyan heterodox értelmezéssel szolgál, amely továbbra is hozzájárulhat napjaink társadalmi viszonyainak értelmezéséhez (Szigeti 2018: 117). Az általános értelemben vett értékkritikai irányzat a nevében is egyező német *Wertkritik* (értékkritika) elméleti iskolát (főleg Robert Kurz megállapításait)¹², illetve a kanadai születésű Moishe Postone munkásságát foglalja magába – dolgozatomban főképp az utóbbi szerző megállapításaira támaszkodom, amelyet később kiegészíték Tamás Gáspár Miklós ide vonatkozó gondolataival. A két vállalkozás egymástól függetlenül alakult ki, mégis hasonló belátásokat fogalmaznak meg – bár a kapitalizmus meghaladásával kapcsolatos jövőképek tekintetében különböznek.¹³

E különbség ellenére a tanulmány tárgyát szorosabban érintő jellemzőkben osztoznak az elméletek. Legfontosabb teoretikus hozadékuk az, hogy lehetőséget adnak az „exoterikus” (Kurz) vagy „hagyományos” (Postone) és az *értékkritikai* vagy „ezoterikus” Marx közötti különbségtételre.

A hagyományos marxizmus koncepciója vonatkoztatható „a kapitalizmus bármely olyan elemzésére, amely azt lényegében a piac által közvetített és a magántulajdonban gyökerező osztályviszonyok terminusaiban ragadja meg” (Postone 2018 [2008]: 9), az uralom kategóriáját pedig főképp a kizsákmányolás, illetve az osztályelnyomás fogalmi mentén határozza meg. A legtöbb szociológiai elemzés, amely valamilyen módon Marxra támaszkodik, e megközelítés alapján jár el.

E szemlélet fő jellegzetessége, hogy a munkát és az általa termelt gazdagságot (az értéket) antropológiai állandóként, transzhistorikus, történelemfeletti kategóriaként kezeli (Postone 1993: 7–8).¹⁴ Ennek következtében a legnagyobb problémát a munka kapitalista szervezése, tehát az értéktöbbletnek a termelőeszközök egyenlőtlen elosztásán és piaci logikán alapuló igazságtalan kisajátítása jelenti. A munka ebben a formában ontológiai kategóriaként jelenik meg, s a legfőbb cél annak a tőkés elnyomás alóli felszabadítása.

12 A tanulmányban Szigeti Attilához (2018) hasonlóan főképp Postone elméletére támaszkodom. Robert Kurz és a *Wertkritik* munkásságáról bővebben lásd Anselm Jappe (2014, 2015 [2013]) szövegeit.

13 A *Wertkritik* válságelméletet vázol és a kapitalizmus belső határaitra hivatkozva állítja, hogy az érték idővel magától összeomlik, ezzel szemben Postone számára „az elidegenedett általános társadalmi képességek (a technológia, végső soron: a holt munka) fejlődése teszi lehetővé az absztrakt munka és az érték köré szerveződő elidegenült uralmi forma, a növekedési taposómalom-dinamika absztrakt kényszerének a potenciális fölszámolását” (Szigeti 2018: 132–133). Mivel dolgozatom szempontjából az elméletek közös pontjai bírnak jelentőséggel, ezért főképp ezekre koncentrálok.

14 A munka ilyen jellegű felfogásához érdekes szempontokat szolgáltat Heller Ágnes (2002) *A munka paradigmája – a termelés paradigmája* című tanulmánya.

Ez úgy kivitelezhető, ha a munkások kiállnak saját érdekeikért, s kiharcolják az értéktöbblet szocialisztikus, igazságosabb formában történő elosztását. Az e fajta marxizmus számára az alapvető ellentmondás a Munka és a Tőke, a termelés és az elosztás szférái között feszül. Postone kifejezésével élve, a munka ebben az esetben nem a kritika tárgya, hanem az *álláspontja* lesz (Postone 1993: 16–17, 21–23).

Ezt a nézőpontot érdemes kiegészítenünk Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]) megjegyzéseivel, aki az *Igazság és osztály* című tanulmányában különbséget tesz a „rousseau-iánus” és a „marxi szocializmus” között, illetve amellett érvel, hogy a legtöbben, akik marxistának vallották magukat, valójában Rousseau örököseinek tekinthetők. E fogalompáros hasonlósága mellett ki is egészíti az előbb ismertetett (hagyományos-értékkritikai) felosztást. Azáltal, hogy Tamás bemutatja a két irányzat eszmetörténeti háttérét, érthetőbbé válik, hogy az egyenlőtlenségek kérdése miként kapcsolódott össze a marxista ihletésű osztályelméletekkel. Az *Igazság és osztály* alapvető állítása, hogy kétféle szocialista hagyomány különíthető el, az egyik Marxhoz a másik Rousseau-hoz kötődik és e két irányzat között markáns különbség mutatkozik a felszabadítandó társadalmi szubjektumról alkotott nézetekben (Tamás 2021 [2006]: 114). A rousseau-iánus szocializmus (vagy a hagyományos marxizmus) anti-teodíceát vázol, mely szerint a szenvedés nem természetes, nem az emberi természetből fakad, hanem a civilizációból, társadalmi és történeti okokból eredeztethető (Tamás 2021 [2006]: 121). A szenvedés oka tehát az alapvetően szabadnak született „nép” elnyomása egy rosszul szervezett társadalomban, az elnyomottak, a szenvedők pedig erkölcsileg felsőbbrendűek elnyomóiknál. A rousseau-iánus irányzat fő célja az egyenlőség megteremtése, illetve a nép felszabadítása az elnyomás alól: a felszabadítás ebben az esetben elsősorban az uralkodó rend, illetve kaszt felszámolását jelenti (Tamás 2021 [2006]: 127).

Tehát a rousseau-iánus szocializmus „angyali” nézetet vázol a kizsákmányoltakról, célja pedig a proletariátus dicsőítése és az uralkodó osztályok megdöntése (Tamás 2021 [2006]: 129). Tamás szerint a legtöbb marxista ezeket a Rousseau által fémjelzett gondolatokat tévesztette össze Marx osztályra és kapitalizmusra vonatkozó állításaival. Ennek szemléltetésére, példaként E. P. Thompson (2007 [1963]) *Az angol munkásosztály születése* című könyvét említi, és az irányzat jellegzetességeit négy pontban foglalja össze.

(1) [A] munkásosztály az uralkodó osztály méltó kulturális vetélytársa; (2) a munkásosztály *Lebensweltje* társadalmilag és erkölcsileg felsőbbrendű, mint a kizsákmányolóké; (3) a munkásosztály autonómiája és elválasztottsága, tekintet nélkül az osztályharc kimenetére, önmagában társadalmi érték; (4) a munkásosztály épp annyira saját izgága politikai kultúrájának autopoiesiseként állt elő, beleértve sokrétű hagyományok újraértelmezését is, mint a technológia, a bérmunka, az árutermelés meg a többi révén (Tamás 2021 [2006]: 128).

Ahogy arra Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]: 135–136) rámutat, ezekhez a jellemzőkhöz kapcsolódik az osztály szociokulturális aspektusainak középpontba állítása, és ennek következtében vált igazán fontossá az is, hogy a munkásosztályt életvitele, beszédstílusa, öltözködése, fogyasztási szokásai és egyéb hasonló jellemzői mentén ragadják meg. A rousseau-iánus szocializmus képviselői számára a munkásosztály morálisan és kulturálisan egyaránt felsőbbrendűnek számított. Ezáltal az osztály kategóriájához olyan tulajdonságokat kapcsoltak, amelyek eredetileg a rendekre voltak jellemzők.

A hagyományos marxizmus és a rousseau-iánus szocializmus fogalmi közötti legnagyobb eltérés abból adódik, hogy Postone elsősorban Marx korai műveivel és fogalmaival állítja párhuzamba a hagyományos marxizmust, nem pedig Rousseau filozófiájával.¹⁵ Ez a fő oka annak, hogy kiegészítik egymást: feltételezhetjük, hogy a munka azért lehet a kritika álláspontja a hagyományos marxizmus számára, mert az hasonló ontológiai szerepet tölt be, mint Rousseau esetében a nép. Továbbá az is látható, hogy az osztályok „rendies” felfogása és az egyenlőtlenség kérdése elsősorban a rousseau-iánus értelmezés miatt került előtérbe, e nézőpont sajátja, hogy az elnyomott társadalmi csoport különböző tulajdonságait, érdemeit hangsúlyozza és dicsőíti.

Tamás Gáspár Miklós ezzel ellentétes képet vázol Marx osztályról alkotott nézeteit illetően, amely nagyon hasonló az értékkritikai irányzat Marx-olvasatához.¹⁶ E szerint Rousseau „angyali” nézetével szemben a marxi nézet „démoni”, célja elsősorban a munkásosztály felszámolása és nem felmagasztalása:

Marxnak viszont esze ágában sem volt „leváltani” a létező társadalmat az „elnyomás” és az uralkodó osztály mint olyan megszüntetésével, ugyanis meg volt róla győződve, hogy a kapitalizmus (egy sajátos típusú társadalom) úgy és akkor érhet véget, ha az egyik alapvető osztálya fölszámolja önmagát és ezáltal pedig fölszámolja a kapitalizmust is (Tamás 2021 [2006]: 127).

Ez a marxi nézőpont sokkal inkább a *Grundrisse* vagy *A tőke* szerzőjének sajátja, és *A kommunista kiáltvány* állításainak ellenpontjaként kezelhető (Tamás 2006: 244).¹⁷ A legnagyobb különbség a hagyományos marxizmushoz képest az, hogy nem csupán az érték elosztásának módját teszi kritika tárgyává, hanem felteszi a kérdést: „miért az absztrakt munka által termelt érték a kapitalista társadalmi élet totális formája” (Szigeti 2018: 118)?

Postone, Tamás és az ezoterikus olvasat számára Marx nem az osztályharc teoretikusa és nem is a munkásság felemelője. Az emancipáció nem a munkások osztályként való felmagasztalását, morális felsőbbségének hangoztatását jelenti, hanem a bérmunka és

15 Érdemes összevetni Losonczi Alpár és Tamás Gáspár Miklós gondolatait a rousseau-i és marxi nézetek hasonlóságait, illetve különbségeit illetően. Losonczi (2020: 233–234) az alábbi módon összegzi a két szerző kapcsolatát: „Rousseau és Marx túlságosan fontos tekintetben térnek el egymástól. A kollektív autenticitás (előbbitől) versus a politikai gazdaságtan kritikája (utóbbitől) – így írhatjuk le összegezve a közöttük kialakuló különbség lényegét. Ismét, míg Rousseau a népet »autentikus« csoportként ünnepli, addig Marxnál ilyesmire szó sincs: szerinte az állítólagos autenticitás hordozójaként fellépő és emancipációt elhozó szubjektum nem definiálható előzetesen (láttuk ezt is, a proletariátus kérdése túl van az autenticitás horizontján). Míg Marx a kapitalizmus immanenciájába merülve szeretné kicsikarni a transzcendenciát, addig Rousseau-nál koránt sincs ehhez mérhető kritikai igény a gazdasági kérdés tekintetében. Marx szerint a gyakorlat (praxis) és a termelés (poiesis) összefüggő egészet alkotnak; Rousseau szerint nem. Rousseau-nál az igazságosság kritikai instanciája; Marxnál nem az. Marx élesen bírálja Rousseau redukív eljárását, mellyel az ember »absztrakciójához« jut el. Sorolhatnánk...”

16 Az értékkritikai nézőpont és a marxi szocializmus között fellelhető párhuzam miatt a két olvasatot a továbbiakban nem különítem el. (Tamás Gáspár Miklós is többször hivatkozik Moische Postone munkásságára.)

17 Balázs és Losonczi (2016) emellett érvelnek, hogy az ezoterikus/exoterikus megkülönböztetés nem azonos a Marx munkásságában törést feltételező koncepciókkal, sokkal inkább különböző, az egész életműben fellelhető kritikai attitűdről beszélhetünk. Postone különbséget tesz a különböző korszakok között, de emellett érvel, hogy a Marx fiatalkori műveiben központi szerepet betöltő kategóriák az „érett művekben” is hasonló súllyal bírnak, ám a német filozófus ezeket a fogalmakat kutatómunkája során specifikus történeti kontextusba helyezi és átalakítja (Postone 1993: 74). Példaként említhetjük az elidegenedés koncepciójának finomítását és transzformációját, amely a későbbiekben fetiszmusként jelenik meg (Balibar 2012 [1993]: 159–162).

a munkásosztály megszüntetését, ezáltal pedig a kapitalizmus meghaladását (Postone 1993: 33; Tamás 2006: 235). E megközelítés az értéket, a munkát és a termelőeszközöket többé nem feltételezi természetesen vagy univerzálisnak, hanem azok konkrét társadalmi-történeti jellemzőit helyezi fókuszba.

Az értékkritikai szemléletmód a magántulajdon és az értéktöbblet elosztása helyett az értéktermelés, illetve az absztrakt munka aspektusait teszi vizsgálat és kritika tárgyává. Ezáltal a csereértékben manifesztálódó társadalmi viszony jelenti azt a központi problémát, amely az összes osztályt magába foglalja és az egymással ellentétes osztályérdekeket konstituálja (Kurz 2011 [1998]). Ennélfogva ez a megközelítés a társadalom uralmi viszonyait alapvetően nem a termelőeszközök magántulajdonán alapuló osztályuralomban ragadja meg, hanem „a társadalmon belüli uralom (domination) legalapvetőbb formáját egy absztrakt, személytelen, strukturális formaként jellemzi, amely megalapozza a kapitalizmus történelmi dinamikáját. E megközelítés az absztrakt uralmi formát az érték és az értéktermelő munka történetileg specifikus társadalmi formáira vezeti vissza”¹⁸ (Postone 1993: 68).

Postone és az értékkritikai irányzat többi képviselője a *Grundrisse* elemzésén keresztül bontja ki a hagyományos marxizmussal ellentétes Marx-olvasatát.¹⁹ Legfontosabb hivatkozási pontjuk az *Ellentmondás a polgári termelés alapzata (értékmérő) és maga a fejlődés között. Gépek stb.* címet viselő töredék, amely így kezdődik: „Az eleven munka cseréje tárgyasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bér munka ellentétének formájában való tételezése – a végső fejlődése az értékviszonynak és az értéken nyugvó termelésnek” (Marx 1972 [1958]b: 168). Postone (1993: 24) értelmezésében a töredék kezdő sorai egyértelművé teszik azt, hogy Marx számára a kapitalista termelés alapvető társadalmi viszonya a csereértékben testesül meg. A csereérték (vagy röviden: érték) egyszerre jelöl társadalmi viszonyt és a gazdagság egy meghatározott formáját. Ha az értéket csupán a gazdagság meghatározott formájaként kezeljük, akkor a hagyományos értelmezésekhez jutunk és az értéket úgy fogjuk fel, mint a munka által termelt gazdagság piaci közvetítő kategóriáját.

Azonban mikor Marx az idézett passzusban az „értékviszony” kapcsán „cseréről” beszél, az a csere, amire utal, nem a forgalom, hanem a termelés közegében megy végbe – „[a]z eleven munka cseréje tárgyasultra”. Az, hogy Marx az értéket a „polgári termelés alapzata”-ként jellemzi, arra enged következtetni, hogy az értéket nem egyszerűen az áruk elosztási módzatának egy kategóriájaként (vagyis az úgynevezett önszabályozó piac megalapozására irányuló kísérletként) kellene értenünk, hanem elsősorban magának a kapitalista termelésnek a kategóriájaként (Postone 2018 [2008]: 11–12).

Postone nem csak azt szemlélteti, hogy az érték több mint gazdasági kategória a marxi elméletben, fontos számára az is, hogy a csereérték egy történetileg specifikus, csupán a kapitalizmust jellemző forma. Ennek bemutatására az értékalapú termelést Marxhoz

¹⁸ Saját fordítás.

¹⁹ A *Grundrisse* részletes elemzését lásd Postone (1993: 21–42) könyvének ide vonatkozó részeit vagy a *Kellékben* megjelent tanulmányát (Postone 2018 [2008]: 11–23).

igazodva olyan termelési módként írja le, amelynek alapja „a munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége”, ez pedig csakis a kapitalizmusra jellemző és nem alkalmazható transzhistorikus kategóriaként (Postone 1993: 25, 2018 [2008]: 12).²⁰

Fontos kiemelni, hogy a Postone által hivatkozott szövegrészekben nem a termelés és az elosztás szférái között húzódik a kapitalizmus legfőbb ellentmondása, tehát nem a piac, illetve magántulajdon és az ipari termelési mód között, ahogy azt a hagyományos marxizmus jellemzi. Ennek alátámasztására a kanadai filozófus Marx kritikáját idézi olyan megközelítésekkel szemben, amelyek az elosztási módot változtathatónak, a termelési módot viszont megváltoztathatatatlannak ítélik (Postone 1993: 22). Ebben az olvasatban Marx számára az elosztási mód fogalma nem csupán azt takarja, hogy miként osztják szét a megtermelt javakat és a munkát a társadalmon belül, hanem azt, hogy a termelési folyamat kölcsönösen összefügg a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyaival és így a kapitalizmussal is. Tehát Postone a termelőerők és a termelési viszonyok hagyományos marxista ellentétét másként értelmezi. A kiemelt részekből látszik, hogy az elosztási mód felöleli a kapitalista tulajdonviszonyokat, továbbá az is, hogy a termelési viszonyokat nem ragadhatjuk meg pusztán az elosztási móddal. A termelési viszonyok így nem csupán az osztályviszonyokat és ennek következtében a hatalom és a gazdagság egyenlőtlen elosztását jelenthetik, inkább a termelési mód alapján kell ezt a problémát kezelnünk, amelynek központi kategóriája az érték. Főleg azért, mert Marx számára a kapitalizmus meghaladását nem pusztán az elosztási mód, hanem a termelés mód megváltoztatása jelentette (Postone 1993: 22–23, 2018 [2008]: 12).

Azért fontos ez az értelmezés, mivel az osztályokról és a megszemélyesített uralmi viszonyokról egy absztrakt, történetileg specifikus uralmi formára helyezi a hangsúlyt. Ezáltal válhat az absztrakt munka kritika tárgyává és így az osztályok szerepe is másként értelmezendő. „A kapitalista árutársadalmat az értékkritikai analízisben nem a tőkésék és proletárok osztályantagonizmusa hozza létre, hanem fordítva: e két osztály (*bármely lehetséges osztály*) csak az érték szubjektumának, ágensének a »teremtményei«” (Szigeti 2018: 125 – kiemelés az eredetiben).

A hagyományos marxizmus és a rousseau-iánus szocializmus számára az egyenlőség és az igazságosság lényeges, a legfőbb problémát a javak elosztása jelenti, így az elosztási mód kerül előtérbe, de a kapitalista termelési mód nem fogható fel pusztán ez alapján: Marx számára nem csak az a fontos, hogy a gazdagság elosztását miként szervezik, hanem az is, hogy ennek a gazdagságnak milyen a formája. Ha kizárólag a piac fogalmi alapján értelmezzük az értéket, akkor csak a gazdagság elosztásának történetileg specifikus módjára utalunk, de nem reflektálunk arra, hogy maga a gazdagság és a munka – amely mindezt létrehozta – szintén történetileg specifikus (Postone 1993: 45). A javak, illetve a gazdagság elosztásában komoly változások következtek be, ahogy azt a második fejezetben láthattuk, viszont az csereérték és az absztrakt munka tekintetében nem mondható el

²⁰ Ez annak köszönhető, hogy az áru emberi szükséglet kielégítése révén kialakuló használati értéke mellett létrejön a pénzben megtestesülő csereérték, amely a többi áruval való cserét, így a piac működését teszi lehetővé (Szigeti 2016: 178). Az áru használati értékének egységisége miatt szükséges egy olyan közös és általános nevező, amely a tranzakció alapjául szolgálhat. Ez a nevező a munkaidőben kifejezett absztrakt munka mennyisége lesz, amely alapján az értéknagyság meghatározható.

ugyanez.²¹ Ezekből kiindulva feltételezhetjük, hogy az értékkritikai irányzat megállapításai összeegyeztethetők az osztály halálával. Azok, akik Beckhez hasonlóan az osztályfogalom érvénytelensége mellett érvelnek, csupán az elosztás tekintetében vizsgálják Marx állításait és ez alapján kapcsolják össze meghatározott egyenlőtlenségi mintázatokkal az osztálykategóriát a hagyományos marxizmushoz hasonlóan.

Az osztály halálának újragondolása Az elosztás és az egyenlőtlenség szerepe a különböző Marx-olvasatokban

Ebben a fejezetben Ulrich Beck elméletét az értékkritikai megközelítés alapján két szempontból vizsgálom. Először a gazdagság elosztásának és termelésének problémáját érintem, és bemutatom, hogy az elosztás tárgyalása önmagában elégtelen. Ezután pedig az életkörülmények javulásával és a percepciók változásával kapcsolatos gondolatokat elemzem és amellet érvelek, hogy a Marx által használt osztálykategória elsősorban nem a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát szolgálja.

A gazdagság elosztása és termelése²²

A *Kockázattársadalom* (Beck 2003[1986]: 26) elején az alábbi problémával szembesülünk:

Az „ipari vagy osztálytársadalom” (a legtágabb marxi és weberi értelemben) azon kérdés körül forgott, hogy miként lehet a társadalmilag megtermelt gazdagságot társadalmilag egyenlőtlenül, egyszersmind „legitim” módon elosztani. Ezt metszi át a kockázattársadalom új paradigmája, amely... [arról szól], hogy hogyan lehet a fejlett modernizáció folyamataiban módszeresen előállított kockázatokat és veszélyeket megakadályozni.

Habár Marx foglalkozott az érték-többlet elosztásának kérdésével, de nem ezt tartotta a legfontosabbnak. E probléma egyik legvilágosabb megfogalmazását *A gothai program kritikája* címen megjelent szövegben olvashatjuk. Ezt a szöveget Marx 1875-ben a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt és az Általános Német Munkásegylet egyesülési programjához szánta kritikának. A német filozófus által kritizált pontokban felfedezhetjük azokat a motívumokat, amelyeket korábban az értékkritikai irányzathoz soroltam.

21 Elképzelhetőek bizonyos ellenérvek ezzel kapcsolatban és például Offe (2000 [1984]) szövege alapján érvelhetnénk úgy, hogy a munka világában is történtek változások: megváltoztak az üzemen belüli uralmi viszonyok, kevésbé magyarázhatók az egyén jellemzői az általa végzett munka felől stb. Az előbbiekben bemutatottak alapján viszont látnunk kell, hogy ezek a változások nem magát az értéktermelést érintik, hanem azokat a körülményeket, amelyben az érték termelése történik. Így ezek az ellenvetések csak a „hagyományos marxizmus” képviselőivel, illetve azok felfogásával szemben lehet ellenérv, akik csupán az elosztási módra koncentrálnak.

22 Érdemes összevetni ezeket a részeket Dean Curran (2015) *Risk Society and Marxism: Beyond Simple Antagonism* című tanulmányával. A szöveg tágabb keretben vizsgálja Marx és Beck megállapításainak strukturális hasonlóságait, viszont az értékkritikai nézőpontot nem veszi figyelembe, mondhatni „hagyományos marxista” szempontból értelmezi a hasonlóságokat és a különbségeket.

Kiváló annak szemléltetésére is ez a szöveg, hogy Marx ide vonatkozó meglátásai nem csupán Moishe Postone vagy Robert Kurz utólagos interpretációiban váltak kiemelten fontossá: Marx számára is legalább annyira relevánsak voltak ezek a gondolatok, hogy a két párt egyesülési programjának kritikájában is érvényre juttassa ezeket.

Az érték fennmaradásának bemutatására Marx két fázist állapít meg a kommunista társadalom kialakulásában. Érvelésének alapja az, hogy a tulajdonviszonyok és az értéktöbblet elosztásának megváltoztatása önmagában nem elegendő a kapitalizmus teljes meghaladásához: a kommunista társadalom első fázisában a kapitalista termelési módra jellemző másik központi jellemző (az érték) továbbra is fennmarad. E probléma szemléltetésére egy gondolat kísérletet alkalmaz, és ezen keresztül mutatja be, hogy az elosztás megváltozott körülményei között mi alapján határozhatják meg az adott munkás részesedését a társadalomban rendelkezésre álló fogyasztási cikkekből (Marx (1953[1891]: 12). Marx szerint ha csupán a tulajdonviszonyokat változtatják meg, továbbra is a munkaidőt kell alapul venniük az adott munkás fogyasztási javakból való részesedésének kiszámításához. A termelő például kap egy igazolást arról, hogy mennyi munkát végzett. Ezt felhasználva a különböző javakból annyiban részesülhet, amennyi munkába azok a javak kerültek, tehát ugyanannyi munkát kap vissza, mint amennyit elvégzett, csak más formában. Ebből vonja le Marx az alábbi következtetést:

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben az egyenértékek kicserélése. A tartalom és a forma megváltozott, mert megváltozott viszonyok következtében senki a munkáján kívül egyebet nem adhat és mert, másfelől, az egyéni fogyasztási cikkeken kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonává. Ami azonban a fogyasztási cikkeknek az egyes termelők között való elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint az áruegyenértékek kicserélésénél; bizonyos formájú, meghatározott mennyiségű munka cserélődik ki ugyanolyan mennyiségű, más formájú munkával (Marx 1953[1891]: 12).

Látható, hogy Marx számára ebben az esetben az érték és az absztrakt munka bír döntő jelentőséggel: ez a kritika tárgya. Az elosztás megváltoztatása nem szünteti meg, illetve nem is érinti a kapitalista termelési mód alapvető jellemzőjét – az értéket –, ahogy erre az értékkritikai iskola is felhívja a figyelmet.

Marx szerint hibásak az olyan megközelítések, amelyek pusztán az elosztás kérdéseit tekintik lényegesnek és a termelési módra nem reflektálnak, ugyanis „[a] fogyasztási cikkek mindenkor elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Az utóbbi pedig magának a termelési módnak *egyik* jellemvonása” (Marx 1953[1891]: 14 – kiemelés tőlem). Ha a termelőeszközök kollektív tulajdonban volnának, az az elosztási cikkek különböző elosztását eredményezné, de ez csak az egyik eleme a termelési módnak; annak teljes megváltoztatásához Marx szerint az érték megszüntetése is szükséges.

Habár a javak elosztásában lehetnek különbségek és a munkások életfeltételeiben is bekövetkezhet javulás, ez az absztrakt munka és az értéktermelés szempontjából nem jelent valós különbséget. A munkások továbbra is áruként értékesítik saját munkaerejüket, a tőkés termelési mód alapvető struktúrája tekintetében továbbra is a kapitalizmus mögöttes

kontinuitását kell feltételeznünk (Postone 2018 [2008]: 8).²³ Természetesen lényeges, hogy a kapitalizmus milyen formájában élünk, fontos, hogy a különböző kritikai elemzések megragadják a munkaszervezésben, elosztásban tapasztalható eltéréseket, de *csupán* ezekre támaszkodva nem gondolhatjuk Marx elméletét meghaladottnak úgy, ahogy azt Beck teszi.

Az életkörülmények és a percepciók megváltozása

Beck érvelésének egyik legfontosabb eleme arra vonatkozik, hogy emberek percepcióiban, illetve a társadalmi világ észlelésében változás következett be, ez pedig a javakkal való ellátottság javulásához, illetve a jóléti intézkedések bevezetéséhez kötődik. Számára az életvilág szempontjából értelmezhető szociokulturális egyenlőtlenségek és különbségek jelentik az osztályképződés alapját, így elsősorban a gazdagság elosztásához kapcsolja az osztálykategóriát. Az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezései alapján viszont amellet érvelek, hogy Marx esetében az osztálykategória elsősorban nem az adott osztályba tartozók szociokulturális jellemzőit ragadja meg, hanem a kapitalista termelési mód strukturális viszonyainak jellemzésére szolgál.

A Beck által elemzett társadalmak esetén sok tekintetben ténylegesen javultak az életkörülmények, így a szűkös korlátozó viszonyok hatása valamelyest csökkent a társadalom alsóbb dimenzióiban is. A munkaerő racionális igazgatásával lehetőség nyílt az egyéni áruelfogyasztásra, amely a fogyasztási cikkek tényleges (mennyiségi) növekedése miatt az egyéni élethelyzetek és identitások differenciálódásához vezet, mivel a fogyasztás már elsősorban nem a korábbi (rendi) szokásokhoz, hagyományokhoz, hanem az egyéni preferenciákhoz igazodik.²⁴ Tehát Marx 19. századi megközelítéséhez képest radikálisan meg-

23 Fontos kiemelni, hogy nem csak az értékelosztás változhat történetileg. Annak ellenére, hogy az absztrakt, értéktermelő munka jellege nem változik a kapitalista termelési módban, értékkritikai nézőpont szerint az értéktermelésnek is van történeti dinamikája, amely szintén a gépekről szóló töredék alapján rekonstruálható. Ennek a dinamikának az a lényege, hogy „[a] termelési növekedésre irányuló hajszra az eleven, közvetlen emberi munka holt munkával (technológiával) való fokozatos behelyettesítését követeli meg, ezért az eleven munka az anyagi gazdagság termelésében egyre fölöslegesebbé, üressé és fragmentálttá, végső soron anakronisztikussá válik – miközben másfelől a kapitalista gazdagság, az érték mértékeként (mint absztrakt munka, illetve munkaidő-mennyiség) továbbra is az értéktermelés alapja marad” (Szigeti 2018: 131). A *Wertkritik* szerint ezt a folyamatot (az egyre csökkenő értékmennyiséget) a taylorista–fordista időszakban az ártermelés mennyiségének növelésével (fogyasztás), illetve a külső expanzióval, tehát a globalizációval és a delokalizációval kompenzálták (főképp erről az időszakról beszél Beck). Azonban a harmadik ipari forradalom, a robotizáció, az automatizáció és a digitalizáció még feleslegesebbé tette az emberi munkát, amit a korábbi módon képtelenek kompenzálni. Ezután a neoliberális dereguláció és a fiktív tőke az, amely a rendszer fennmaradását szolgálja (Szigeti 2018: 133). Ebből ered a munka fragmentációja, a prekarizálódás, a munkanélküliség terjedése stb. A 70-es évektől kezdődően a jóléti állam fel számolása és az ebből származó neoliberális biopolitika felfogható az élőmunka-technológia ellentmondás következményeként: a neoliberális államnak biopolitikai distinkciót kell vonnia a posztfordista korszakban a munkával (még) rendelkező termelővel, tehát szociális jogokra méltó állampolgárok és a munkával nem rendelkező, nem termelővel, ezért szociális jogaitól megfosztott, a társadalom parazitáiként stigmatizált (szexualizált, etnicizált, rasszosított, kriminalizált) nem állampolgárok között. Például lásd Postone (2017) és Tamás (2020 [2011]) ide vonatkozó elemzéseit. Köszönöm opponensemnek, hogy felhívta a figyelmemet erre az aspektusra!

24 Beck életkörülmények változásával kapcsolatos állításait érdemes kiegészítenünk Kuczi Tibor (2011) gondolataival. Kuczi hasonló változásokra hívja fel a figyelmet az ellátórendszerekkel és az életkörülményekkel kapcsolatban, mint Beck, továbbá kiemeli, hogy a korábbi, kényszereken alapuló és konkrét személyi függéshez kapcsolódó ellenőrzés és munkára ösztönzés fokozatosan átalakult. A stabil munkaerőpiac és a fogyasztási rezsim kialakulása hozzájárult ahhoz, hogy a „külső” kényszerekkel szemben az emberek egyre inkább „saját maguk által” kialakított kényszerek hatására kezdtek dolgozni annak érdekében, hogy ki tudják fizetni az autójukat, telefonjukat és egyéb más fogyasztási cikkeit.

váltak a munkások életkörülményei és a munkára ösztönzés szerkezete, e fejlemények függvényében pedig érdemes átgondolnunk, hogy az osztályokra vonatkoztatva Marx elméletének mely fogalmait és koncepcióit alkalmazhatjuk.

Két különböző, ám egymással összekapcsolódó problémával szembesülünk: az első az életkörülmények megváltozása, az egyenlőtlenségi viszonyok eltolódása. A második, ehhez szorosan kapcsolódó kérdés pedig az osztály és rend jellemzőinek összemosása. Az ipari kapitalizmus kezdetleges körülményei között a 19. századi bérmunkások még azért folytattak harcot, hogy a rendi maradványokat eltöröljék, a bérmunkás létet elfogadhatóbbá tegyék, illetve megteremtsék az absztrakt egyenlőség feltételeit. Ez elősegítette a kapitalizmus kialakulását, és lehetővé tette azt, hogy a többletet már ne nyílt kényszerrel, hanem a piacon fölösleg le (Tamás 2021 [2006]: 161). Azáltal viszont, hogy az életkörülmények megváltoztak és a kapitalizmus működéséhez szükséges beállítódások, intézmények stb. kialakultak, a proletárok hagyományos szociokulturális jellemzői is átalakultak, a bérmunkáslét már nem foglalta magában az egész *Lebensweltet* (Tamás 2021 [2006]:186).

Ebből következik, hogy a hagyományos marxizmust vagy rousseau-iánus szocializmust felfoghatjuk egyfajta modernizációs ideológiaként is: a munkásmozgalom és a hozzá köthető teoretikusok fontos eredményének tekinthető, hogy hozzájárultak a különböző prekapitalista maradványok felszámolásához és a formális-absztrakt egyenlőség létrehozásához, amely lehetővé tette a kapitalizmus kibontakozását (Balázs és Losonczi 2016: 40–41, Tamás 2021 [2006]: 180). Ha így olvassuk a munkásmozgalom történetét, elmondható, hogy az elosztás „igazságosabb” formájáért folytatott harc sok esetben elérte célját, a centrumországokban például szélesebb körben elérhető szociális ellátórendszer jött létre, szabályozták a munkanapot és munkajogi védelemben is részesültek a munkások.²⁵ A munkásmozgalom és a hagyományos marxizmus a 19. században és a 20. század első felében könnyebben hivatkozhatott a rossz életkörülményekre, illetve a „kapzsi”, „nyerészkedő” tőkés elnyomására. A kizsákmányolás az uralom kézzelfogható formájaként jelent meg és az elosztás (a jobb életkörülmények) kérdései hangsúlyosabbá váltak az érték és az áruforma kritikájával szemben. Losonczi Márk (2020) és Norbert Trenkle²⁶ (2014 [2006]: 217) – a *Wertkritik* meghatározó tagja – szintén erre hívják fel a figyelmünket.

Ahogy fentebb is megjegyeztem, Tamás Gáspár Miklós szerint ez az igazságosságért folytatott harc az osztály és rend jellemzőinek összemosásával párosult, elsősorban azért, hogy az elnyomottak morális felsőbbrendűségét igazolják. Ennek fontos mozzanata volt, hogy a munkásmozgalom meghatározott szociokulturális jellemzőkkel, életmóddal rendelkező csoportként írják le. Azonban az egalitárius harcok elsősorban a kiváltságok eltörlését szolgálták és „szinte kivétel nélkül a »kaszttrendszerben« (vagy »rendiségben«) inhereus gazdasági, társadalmi, kulturális, faji, jogi, vallási, szexuális és szellemi megaláztatásokat vették célba, ennél fogva különböző jellegű arisztokratikus berendezkedések elleni egyenlősítő (egalitárius) mobilizációk voltak” (Tamás 2021 [2006]: 177). Marx számára

25 Persze a kapitalista világrendszer periferiáján keveset érezhettek az emberek ezekből. Az itt írtak alapján feltételezhetjük, hogy ezekben az országokban például a jogi szabályozottság, a stabil munkaerőpiac és megfelelő munkakörülmények hiányában az érték többlet kisajátítása nem csak a piacon keresztül megy végbe, hanem egyéb, a korábbi társadalmi berendezkedésre jellemző kényszerítőeszközöket is alkalmaznak.

26 Norbert Trenkle a *Wertkritik* egy meghatározó tagja. A *Struggle without Classes: Why There Is No Resurgence of the Proletariat in the Currently Unfolding Capitalist Crisis* című tanulmányát érdemes összevetni az itt írtakkal.

viszont nem a proletariátus dicsőítése vagy az uralkodó osztály leváltása a cél, mivel ez alapvetően nem változtat a termelési módon: a marxi szocializmus a proletariátus felszámolásával képzei el a kapitalizmus meghaladását (Tamás 2021 [2006]: 128).

Marx azért célozza meg a proletariátus felszámolását, mert a munkát nem a kritika álláspontjának, hanem a tárgyának tekinti. Nem az érték többlet egyenlőbb elosztását propagálja, hanem magát az absztrakt, értéktermelő munkát tartja meghaladandónak. A rendi társadalomban a többlet kikényszerítéséhez még közvetlen kényszerre volt szükség, a kapitalizmusban azonban nem szükséges nyílt kényszer, mivel az ártermelő munkának inherens része a kizsákmányolás és az uralom (Tamás 2021 [2006]: 183). Ez viszont nem az egyes csoportok uralma más csoportok felett, hanem egy absztrakt, személytelen, strukturális forma, amely az értékben manifesztálódik. „A proletariátus a tőke integráns eleme, nem pedig negációjának megtestesülése – a kapitalizmus meghaladása éppenséggel a proletár (absztrakt) munka alól való fölszabadulást, illetve az általa konstituált elidegenedett totalitást, az érték automata szubjektumának a fölszámolását feltételezi” (Szigeti 2018: 126).

Sem az érték, sem a munka nem állandó minősége az emberi létezésnek, amiként az osztály sem az. Az osztály, ellentétben a „renddel” (vagy kaszttal), nem a teljes élet vagy *Lebenswelt* tartós foglalatja. Ezért nem módosított a régi vágású munkásosztály kulturális identitásának eltűnése fikarcnyit sem a kapitalizmus alapvető karakterén. Az osztály, amint főként és mindenekelőtt nem valamely közös érdekekkel és közös erkölcsi és kulturális értékpreferenciákkal (mint mondjuk a szolidaritás és szembeszegülés) bíró embercsoportba tartozást jelent, hanem a társadalom strukturális jellegzetességét, nem cselekvő [actor], hanem – kontra E.P. Thompson – bizony egy „dolog” [a „thing”] (Tamás 2021 [2006]: 186).

Tehát a marxi szocializmus – és az értékkritikai megközelítés – számára az osztály a rendtől és a kaszttól különböző kategória, amely elsősorban a tőke működési logikája szempontjából fontos: a kapitalizmus strukturális feltételeit jellemzi, nem pedig az osztályokba tartozók életfeltételeit, illetve szociokulturális jellemzőit ragadja meg (Tamás 2021 [2006]: 186–189). Az osztályba tartozás nem úgy határozza meg az életvitelt, ahogy a rendi helyzet. A 19. századi kapitalizmus szűkös és egyenlőtlen körülményei közepette még a rendekhez hasonlóan képzelhették el az osztályt, de nem szükségszerű, hogy az osztályviszonyok hasonló egyenlőtlenségek formájában jelenjenek meg napjainkban is (Trenkle 2014 [2006]: 202).²⁷

27 Különösen érdekes ez az aspektus abból a szempontból, amelyre John Scott (2010 [2002]) hívja fel a figyelmet, amikor azt állítja, hogy nem az osztályok eltűnéséről, hanem a rend és az osztály közötti viszony átalakulásáról kellene beszélnünk. Scott a *Lebensstil* weberi fogalmának két lehetséges angol fordítását alapul véve mutatja be az alapvető különbséget a rend lehetséges értelmezései között. Meglátása szerint a *style of life* (az élet stílusa) közelebb áll a *Lebensstil* fogalmához, mivel az a csoport – rend – egész életmódját tükrözi. „Az a mód, ahogyan az emberek a foglalkozásukkal és a nemi szerepükkel összefüggő feladatokat végzik, a szokások és gyakorlatok, amelyeket etnikai és más társadalmi csoportok tagjaiként követnek, az élet sajátos és különálló stílusait határozzák meg a számukra” (Scott 2010 [2002]: 448). Ezzel szemben a *lifestyle* (az életstílus) sokkal változókéonyabb, mivel az ehhez kapcsolódó elemek, fogyasztási cikkek olyan életstílusbeli választásokként jelennek meg, melyekért egyéni felelősséget vállalnak. Az emberek sok olyan különböző döntést hoznak, amelyeknek nem kell egy csoport életmódjának teljességét tükröznie.

Beck az osztály és rend kapcsolatáról Tamás Gáspár Miklóshoz hasonló nézeteket fogalmaz meg, de ezt elsősorban Weber elméletére vonatkoztatja. Állítása szerint azok az életstílusok, normák és értékek, amelyek a kibontakozó ipari kapitalizmus embereit jellemzik, főképp a kapitalizmus előtti korszak maradványai (Beck 1997 [1983]: 435). A hasonló megállapítások ellenére különböző álláspontot képvisel az osztályokkal kapcsolatban, mivel amellett érvel, hogy az osztálykategória használata addig fogadható el, ameddig az osztályok közti különbségek az életvilág szempontjából értelmezhetők. Ha Beck állításait átfogalmazzuk, elmondható, hogy számára elsősorban az „önmagáért való” osztályok valóságosak és a „magán való” osztályok nem, mivel azok az ő megközelítésében csak statisztikai kategóriák (Beck 1997 [1983]: 441). Beck ezzel csupán a javak elosztására és ennek az elosztásnak az értelmezésére vonatkoztatja az osztályokat, és azt gondolja, hogy Marx, illetve Weber hasonló módon viszonyul ehhez. Az értékkritikai irányzat viszont amellett érvel, hogy Marx számára elsősorban nem az elosztás fontos, és az osztálykategóriát nem az egyenlőtlenségek magyarázatára alkalmazza. Mindezek alapján kijelenthető, hogy Ulrich Beck és az osztályok halálát vizionáló elméletek legtöbbször csak a hagyományos Marx-olvasattal és az ahhoz szorosan kapcsolódó osztályelemzésekkel vitakoznak, miközben a másik, „értékkritikai” Marxot szinte egyáltalán nem is érintik. Az osztály halálát hirdető a percepciók és életkörülmények változása szempontjából releváns észrevételeket fogalmaznak meg, leginkább azonban csak az elosztási módban bekövetkezett változásokra reflektálnak, és az osztály termelésben betöltött szerepét nem úgy vizsgálják, ahogy azt a marxi szocializmus vagy az értékkritikai irányzat teszi. E körülményeknek a megváltozásával a hagyományos marxizmus gondolatai sokat vesztek erejükből, de ennek következtében téves, vagy legalábbis nem ajánlott a teljes marxi életmű osztályokra vonatkozó kijelentéseit meghaladottnak nyilvánítani.

Habár a tanulmány tárgya elsősorban az osztályok marxi és marxista elméletben betöltött szerepe, az értékkritikai irányzat kapcsán bemutatott jellemzők, illetve Tamás Gáspár Miklós megjegyzései bizonyos szempontból tágabb osztályelméleti keretben is alkalmazhatók. Mindezek alapján következtethetünk arra is, hogy Weber osztálytipológiája alapvetően az elosztási módra reflektál, mivel a piaci helyzetet ragadja meg és a kapitalizmuson belüli egyenlőtlen életkörülményeket ábrázolja.²⁸ Számára az a lényeges, hogy a kapitalizmus csoportjait jellemezze és az életésélyeket befolyásoló gazdagság elosztásának mintázatait rögzítse, de a gazdagság és a munka történetileg specifikus formáit (az értéket, az absztrakt munkát) nem úgy vizsgálja, mint Marx. Ez nem érvényteleníti a weberi értelmezést, inkább egy másik dimenzióba helyezi, amelyben főképp a kapitalizmuson belüli egyenlőtlenségek magyarázata az elsődleges. Tehát az itt bemutatott Marx-olvasat alapvetően ellentétes azokkal az értelmezésekkel, amelyek Marx és Weber között hasonlóságot

²⁸ A fenti megfogalmazás félrevezető lehet, ezért érdemes kiemelni, hogy nem a weberi kategóriák egyértelmű átértékelhetősége mellett érvelek a marxi nézőpont alapján. A két szerző fogalmi apparátusa jelentősen eltér, ezáltal más-más területekre, tárgyakra és dimenziókra vonatkozhatnak. Bár az értékkritikai iskola képviselői nem feltétlenül törést a marxi életműben, ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a marxista és nem marxista megközelítésekkel kapcsolatban megtegyük ezt. Ezzel kapcsolatban azonban egyelőre csak hipotéziseket fogalmazhatok meg, s a téma további kutatómunkát igényel.

feltételeznek és mindkét osztályséma céljának a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát tekintik.²⁹

Meglátásom szerint a marxista ihletésű osztályelemzések számára a korábban bemutatottak alapján két lehetséges irány képzelhető el. Az első esetben Marx kései munkásságára alapozva rekonstruálhatjuk az osztálytipológiát. Wiener György (2009 [2002], 2017) amellet érvel, hogy habár Marx *A tőke* harmadik kötetében csak másfél oldalon tárgyalja az osztályok kérdéskörét, rekonstruálhatóak az ide vonatkozó gondolatai. Wiener azt állítja, hogy Marx 1857 nyarától egységes és koherens osztályelmélettel rendelkezik, amelynek főképp a *Grundrisse*, az *Értéktöbblet-elméletek* és *A tőke* szolgál alapjául.³⁰ Ez az osztályelmélet viszont csak közvetve szolgálhat a szociokulturális jellemzők és az ehhez kapcsolódó társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatához, mivel elsősorban nem az előbbiekből, hanem a termelőeszközökhöz való viszonyból, illetve a termelő és nem termelő munka különbségéből indul ki. Továbbá – az értékkritikai irányzathoz hasonlóan – e megközelítés alapján sem tárgyalható az elosztás kérdése a termeléstől elválasztva. Szociológiai szempontból természetesen a kortárs kapitalizmus egyenlőtlenségi viszonyainak vizsgálata sem lényegtelen, ezért – habár amellet érveltem, hogy inkább Weber, mint Marx gondolatai használhatók ehhez a feladathoz – meglátásom szerint Marx fogalmainak átértelmezésén, illetve átalakításán keresztül kísérletet tehetünk a különböző csoportok szociokulturális jellemzőinek megragadására – Wright (1997 [1984]) például így jár el a kizsákmányolás fogalmával. E próbálkozásoknak azonban reflektálniuk kell az értékkritikai irányzat által képviselt Marx-olvasatra.³¹ Postone elméletével szemben többször felmerül az az ellenvetés, miszerint nem szentel kellő figyelmet az osztályok kérdéskörének: az osztályelemzést főként a hagyományos marxizmushoz kapcsolja, így pedig az osztályok jelentéktelennek tűnnek az általa képviselt megközelítés szempontjából (Burstall 2008; Santella 2016: 30–42).³² Ez a kritika csak részben helytálló, mivel – ahogy ezt a tanulmányban bemutattam – az értékkritikai nézőpont nem az osztályfogalom feladását jelenti, csupán a hozzá kapcsolódó jellemzőknek az átértékelését. Postone (1993: 314, 316–317) sem azt állítja, hogy az osztály kategóriája lényegtelen, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy képtelenség egyedül az osztály fogalmára alapozva a kapitalista termelési módon túlmutató kritikai elméletet létrehozni, mivel az osztály, illetve az osztályok közötti

29 Huszár Ákos (2011: 418) például hasonló módon érvel a két szerzővel kapcsolatban: „Marx és Weber – mint láthattuk – hasonló módon jelölik ki az osztályelmélet empirikus vonatkozási pontjait. Ha a hangsúlyok eltérőek is, mindkét megközelítés esetében azt várhatjuk, hogy a különböző osztályok tagjai egyrészt különböznek életesélyeik tekintetében, vagyis különböző módon vannak ellátva a társadalmilag fontos javakkal. Másrészt az egyes osztályok eltérnek egymástól abban is, hogy osztályhelyzetük nem szándékolt következményeként eltérő életmódot folytatnak, illetve különböző kulturális gyakorlatokkal rendelkeznek. Harmadrészt mindketten kiemelik, hogy bizonyos feltételek mellett a különböző osztályok – osztályhelyzetük ismerete nyomán – konfliktusba kerülhetnek egymással, illetve általánosságban a különböző osztályhelyzetek a politikai cselekvés különböző mintázatait eredményezhetik.”

30 Ehhez a megközelítéséhez hasonló példaként említhető még Stephen A. Resnick és Richard D. Wolff (1987) munkássága a témakörben.

31 A korábbi példákából az látszik, hogy akár átalakítás nélkül is összekapcsolódhatnak egyenlőtlenségi mintázatok osztálykategóriákkal, például a 19. századi munkások életkörülményei hasonlóan rosszak voltak. Azonban ez történetileg változhat, esetleges, hogy bizonyos osztálykategóriákhoz pontosan milyen egyenlőtlenségi mintázatok kapcsolódnak. A mai élethelyzetek jóval differenciáltabbak a 19. századhoz képest, ezért lehet szükség az átértelmezésre, átalakításra.

32 További kritikák az értékkritikai irányzattal szemben megtalálhatók Szigeti Attila (2018:134–135) vagy Szigeti Péter (2017: 37–45) tanulmányaiban.

konfliktus beágyazódik az áru és a tőke társadalmi formáiba, így pedig az osztálykonfliktus a kapitalizmus belülről fakadó ellentétéként értelmezendő. A munka álláspontjáról megfogalmazott kritika az elosztási mód megváltoztatásához vezethet, de nem terjed ki a teljes termelési módra, mivel a csereértéket és az absztrakt munkát érintetlenül hagyja (Tamás 2021 [2006]: 187). A kapitalizmus meghaladásához szükséges kritikai potenciált, – amely Marx elméletében központi jelentőségű – a különböző elméletek csak akkor érvényesíthetik, ha az absztrakt munka és az érték aspektusait is figyelembe veszik.

Az értékkritikai irányzat megállapításai alapján egészen más képet kapunk Marx osztályelméletéről: ennek fényében többek között érthetőbbé válik, hogy *A tőke* harmadik kötetében miért csak másfél oldalon tárgyalja Marx az osztályokat. Ezek alapján nem tűnik igazoltnak az az állítás, miszerint „az osztályelmélet valójában olyan fontos volt Marx számára, hogy szisztematikus kifejtését újra és újra elhalasztotta az empirikus elemzések finomítása kedvéért” (Dahrendorf 1997 [1957]: 144), inkább gondolhatnánk azt, hogy valójában nem ez a leglényegesebb aspektus számára: „nem véletlenül Marx művének a címe [n]em *Az osztály*, hanem *A tőke*” (Balázs és Losoncz 2016: 44). A különböző osztályelemzéseket az értékkritikai megközelítésre való reflexió hiányában azonban nem gondolom feleslegesnek, csupán hiányosnak – történjen az akár kiegészítő jelleggel vagy termékeny polémia formájában.

Konklúzió

Tanulmányomban az osztály halálára vonatkozó diskurzust, ezen belül is Ulrich Beck koncepcióját az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-olvasatai tükrében vizsgáltam. Utóbbiak alapján amellet érveltem, hogy a marxista elméletben két eltérő elméleti sémát különböztethetünk meg: a hagyományos marxizmust (rousseau-iánus szocializmust) és az ezoterikus, értékkritikai irányzatot (marxi szocializmust). Az előbbi értelmezés a kapitalizmus jellemzőit a tőke-munka ellentét, az elosztás igazságtalanságai, illetve az osztályharc alapján ragadja meg, ezáltal csupán az elosztási módra koncentrálnak. Ezzel szemben az értékkritikai megközelítés az érték, illetve az absztrakt munka aspektusait teszi vizsgálat és kritika tárgyává, így az elosztási mód mellett a termelési mód alapvető jellemzőit is megragadja.

Amellet érveltem, hogy Beck (és a diskurzus többi szereplője) helytelenül jár el, amikor nem foglalkozik a termelés kérdéskörével, és pusztán a gazdagság elosztásának szempontjából tekinti azonosnak Marx és Weber kérdésfeltevését. Az életkörülmények megváltozását Tamás Gáspár Miklós kritikája alapján értelmeztem, majd szemléltettem, hogy a marxi elméleten belül az osztályok szociokulturális aspektusainak középpontba állítása hogyan függ össze az osztályok rendi jellegű felfogásával. Úgy gondolom, hogy Beck állításai néhány szempontból helyesnek tekinthetők az életkörülmények és percepciók megváltozásával kapcsolatban – az értékkritikai nézőponttal viszont ezek az észrevételek maradéktalanul összeegyeztethetők, mivel e megközelítés számára a Marx által használt osztályelmélet alapvetően a tőke működési logikája szempontjából fontos és a kapitalizmus strukturális feltételeit jellemzi, nem az osztályokba tartozók életfeltételeit, illetve szociokulturális jellemzőit ragadja meg. Az állításom nem az, hogy kizárólag

Moishe Postone vagy Tamás Gáspár Miklós Marx-olvasata volna helytálló: az értékkritikai irányzattal szemben is felhozhatunk ellenvetéseket, de mindenképpen érdemes figyelembe vennünk e nézőpont képviselőinek meglátásait is ahhoz, hogy releváns állításokat fogalmazhassunk meg a marxizmus osztályelmélettel kapcsolatban.

Hivatkozott irodalom

- Balázs Gábor és Losoncz Márk (2016): Az érték, az áru, a munka – és ellenségei. In *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Marosán Bence Péter et al. (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 38–46.
- Balibar, Étienne (2012 [1993]): *Marx filozófiája*. Budapest: Typotex.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Berger Viktor (2008): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég* (49): 51–93.
- Burstall, Janet (2020): 5 Talking Points From Moishe Postone's 'Time, Labor And Social Domination'. Interneten: <https://www.ppesydney.net/5-talking-points-from-moishe-postones-time-labor-and-social-domination/> (letöltve: 2020. október 22.).
- Clark, Nichols T. és Seymour M. Lipset (1991): Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6 (4): 397–410. DOI: <https://doi.org/10.1177/026858091006004002>
- Curran, Dean (2016): Risk Society and Marxism: Beyond Simple Antagonism. *Journal of Classical Sociology* 16(3): 280–296. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X15600929>
- Dahrendorf, Ralf (1997 [1984]): Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 138–155.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zsuzsa (2012): Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával. *Fordulat* (19): 117–126.
- Goldthorpe, John H. és Robert Erikson (1995 [1992]): A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Stefan Hradil, és Jules L. Peschar. (szerk.). Budapest: Aula, 11–32.
- Habermas, Jürgen (1993): A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In uó: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 283–308.
- Heller Ágnes (2002 [1985]): A munka paradigmája – a termelés paradigmája. In Fehér Ferenc és Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 203–220.
- Huszár Ákos (2011): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályismétlőtől? *Társadalomkutatás* 29(4): 405–421. DOI: <https://doi.org/10.1556/tarskut.29.2011.4.1>
- Huszár Ákos (2013): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle* 91(1): 31–56.
- Jappe, Anselm (2014): Towards a History of the Critique of Value. *Capitalism, Nature, Socialism* 25(2): 25–37. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2014.906820>
- Jappe, Anselm (2015 [2013]): Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba. Interneten: http://www.rednews.hu/index.php/az-elmélet-gyakorlata/655-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba?screen_width=1366 (letöltve: 2020. szeptember 13.).
- John Scott (2010 [2002]): Társadalmi osztály és rétegződés a késő modernitásban. In *Társadalmi Rétegződés olvasókönyv*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó (szerk.). Budapest: ELTE, 436–449.
- Kingston, Paul W. (2000): *The Classless Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kornai János (1992): A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. *Közgazdasági Szemle* 39(6): 489–512.
- Kuczai Tibor (2011): *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.
- Kurz, Robert (2011 [1998]): *Marx két arca*. Interneten: <http://thinkingandrioting.blogspot.hu/2011/01/24/marx-ket-arca> (letöltve: 2020. szeptember 21.).
- Losoncz Alpár (2020): A radikális szembeszegülés két stratégiája: Rousseau és Marx. In *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok*. Tóth Szilárd János (szerk.). Budapest, Újvidék: Napvilág – Forum.

- Losonczi Márk (2020): Mi jön a poszthumanizmus után? Interneten: <https://www.prae.hu/article/11522-mi-jojon-a-poszthumanizmus-utan/> (letöltve: 2020. szeptember 13.).
- Marx, Karl (1953 [1891]): *A gothai program kritikája*. Budapest: Szikra.
- Marx, Karl (1967 [1867]): *A tőke I.* Budapest: Kossuth. (MEM 23.)
- Marx, Karl (1967 [1867]): *A tőke III.* Budapest: Kossuth. (MEM 25.)
- Marx, Karl (1972 [1958]a): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I.* Budapest, Kossuth. (MEM 46/I.)
- Marx, Karl (1972 [1958]b): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II.* Budapest, Kossuth. (MEM 46/II.)
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1973 [1848]): *A kommunista kiáltvány*. Budapest: Kossuth.
- Offe, Claus (2000 [1984]): A munka mint szociológiai kulcskategória? In *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez, 2. kötet*. Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 569–590.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996a): *The Death of Class*. London: Sage.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996b): The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society* 25(5): 667–691. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00188101>
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511570926>
- Postone, Moishe (2017): The Current Crisis and the Anachronism of Value: A Marxian Reading. *Continental Thought and Theory: A Journal of Intellectual Freedom* 1(4): 38–54.
- Postone, Moishe (2018 [2008]): A tőke újragondolása a Grundrisse fényében. *Kellék* (59): 7–29.
- Resnick, Stephen A. és Wolff, Richard D. (1987): *Knowledge and Class. A Marxian Critique of Political Economy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Santella, Agustín (2016): *Labor Conflict and Capitalist Hegemony in Argentina. The Case of the Automobile Industry, 1990–2007*. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004291522>
- Szigeti Attila (2016): Lukács és Debord: eldologiasodás és spektákulum. In *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Rigán Lóránd és Ungvári Zrínyi Imre (szerk.). Kolozsvár: Komp-Press, 177–193.
- Szigeti Attila (2018): Értékkritika. In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). Budapest: Napvilág, 116–139.
- Szigeti Péter (2017): Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* (115): 3–59.
- Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]): Igazság és Osztály. In *Antitézis. Válogatott tanulmányok*. Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Kalligram, 113–194.
- Tamás Gáspár Miklós (2021 [2011]): A posztfasizmus, utóirat: előzetes tézisek a félelem rendszeréről. In *Antitézis. Válogatott tanulmányok*. Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Kalligram, 375–392.
- Thompson, E. P. (2007 [1963]): *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris.
- Trenkle, Norbert (2014 [2006]): A Struggle without Classes: Why There Is No Resurgence of the Proletariat in the Currently Unfolding Capitalist Crisis. In *Marxism and the Critique of Value*. Neil Larsen, Mathias Nilges, Josh Robinson, és Nicholas Brown (szerk.). Chicago: MCM Publishing, 201–224.
- Wiener György (2009 [2002]): A marxi osztályelmélet. In *Értekezések a materialista történelemfelfogásról. Történelemelméleti és politológiai tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan, 161–176.
- Wiener György (2017): Az osztályelmélet A tőkében és azon túl: hányféle osztályelmélete van Marxnak? Mit kezdenek a mai osztálykonceptiók A tőkével? Előadás a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány (PTI/PTA) Társadalomelméleti Műhelyének (TEM) „A tőke 150 éve” című konferenciáján 2017. október 19-én. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=kyD6ERiIzIM&t=1457s&ab_channel=Politikat%C3%B6rt%C3%A9netiInt%C3%A9zet (letöltve: 2021. szeptember 16.).
- Wright, Erik O. (1997 [1984]): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In *Társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 178–221.
- Wright, Erik O. (2015): *Understanding Class*. London: Verso.

Kömüves Dániel

PhD-hallgató, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Kereskedelem és kereskedők

Mikos Éva

Idegenek az életünkben: kereskedelmi mondák a 20–21. század magyar sajtójában

Halmos Károly – Tamás Máté

Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról

Tinku-Szathmáry Balázs

Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált. Szállítmányozási körkép a Vaskapu-szabályozás után az első Dunagőzhajózási Társaság példáján keresztül

Eőry Gabriella

„Borpaloták – arany milliók.” Kísérlet a borkivitel élénkítésére az 1920-as évek végén

Andor Anna Klára

„A pénz nem minden”. Dollárboltok a szocializmusban: a társadalmi egyenlőtlenség lenyomatai a hiánygazdaságban

Balogh Ádám Tibor – Török Róbert

Gál János fumei gyamatáru-kereskedő portréja és fumei vállalkozásának rövid története

Csendes Tünde

Gabonakereskedelem Győrben

Rigó Máté

A vesztes háború győztesei. Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?

Továbbá a Könyvek rovatban írások Bencsik Péter és Jelena Oszokina műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számként postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 5500, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.